

NİSƏXANIM SALAMOVA
UNEC
6 Istiglaliyyat, Baku
nisakhanim_salmanova@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN BAKI DİALEKTİ

Dialektologiya ədəbi dilin Şivə xüsusiyyətlərini öyrənməklə dil tarixi, etnik tarix, folklor, etnoqrafiyahaqqında biliklərin dərinləşdirilməsinə xidmət edir və dialektlərin yaranma səbəblərini fonetik, leksik, qramatik qanuna uyğunluqlar əsasında şərh edir. Dialektologiya ilk olaraq dil tarixini öyrənmək üçün bir mənbədir və dialektlər dil tarixinin canlı arxivi hesab olunur. Müasir ədəbi dildə qorunub saxlanmayan bir çox dil xüsusiyyətləri şivələrdə özünü qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri haqqında məlumata, az da olsa hələ inqilabdan qabaq rast gəlirik. İlk olaraq onu deyək ki, Bakı dialektində də uzanma hadisəsi geniş yayılmışdır və bu hadisə samitin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bakı dil şivəsində diftonoqlar da fonetik dialekt fərqləri əmələ gəlir.

Azərbaycan dil şivələrində, o cümlədən Bakı dialektində də arxaik bal formalarına (məs.: alət halm -m, -in şəkilçisi arkaikləşməsi və dildə onun yerini birlə ilə qoşmasının tutması) rast gəlinir. Məs: lapatgəynən kötökləri qaraceğəm, lapateynən uari kötügdən diblərini vuraceğən. Burada yn indi belə formadadır: lopatka ilə, balta ilə.

Bakı dialektində mənsubiyyətli və mənsub əşya əvvəldə işlənir.

Bakı dialektinin sintaksisi də müxtəlif çal arl ara sahibdir.

Məsələn: söz birləşməsi kimi özünü göstərən I növ təyini söz birləşmələrində hər iki tərəfin morfoloji əlaməti olunur və komponent müxtəlif nitq hissələri ilə əfaət olunur.

Bakı dialektinin spesifik leksikası dedikdə bura xalis məhəlli sözlər, dialekt sözləri daxildir. Bunlar özlüyündə fonetik, morfoloji, leksik, sematik dialektimizlərə bölünür. Bəzi sözlərə dialekt leksikasından baxanda görünür ki, həmin sözləri yalnız həmin zonada yaşayan insanlar tərəfindən başa düşülür və gündəlik məişət nitqində də onlardan istifadə olunur.

Göründüyü kimi, Bakı dialektində də digər şivələrə xas olan dialekt fonetikasi, dialekt morfolojiyası, dialekt leksikası özünü bütün istiqamətlərdə göstərir.

Açar sözlər: Bakı şivəsi, leksik-sematik, dialekt, diftonqlar, ədəbi dil, Mənsubiyyət kateqoriyası

Dialektologiya ədəbi dilin şivə xüsusiyyətlərini öyrənməklə dil tarixi, etnik tarix, folklor, etnoqrafiya haqqında biliklərin dərinləşdirilməsinə xidmət edir və dialektlərin yaranma səbəblərini fonetik, leksik, qrammatik qanunauyğunluqlar əsasında şərh edir. Dialektologiya ilk olaraq dil tarixini öyrənmək üçün bir mənbədir və dialektlər dil tarixinin canlı arxivi hesab olunur. Müasir ədəbi dildə qorunub saxlanmayan bir çox dil xüsusiyyətləri şivələrdə özünü qoruyub saxlamışdır. “Dilin tarixində, fonetik və morfoloji sistemlərdə baş vermiş bəzi dəyişmələrin inkişafını izləmək baxımından da dialektologiyam nəticələri əhəmiyyətlidir (1.15).

“Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri haqqında məlumata, az da olsa, hələ inqilabdan qabaq rast gəlirik. Bu məlumatlar içərisində nəzəri cəlb edən prof. Mirzə Kazım Bəyin 1839-cü ildə Kazan şəhərində çap olunmuş “Qrammatika- tureçiskoqo-tatarskoqo yazıka” əsəridir ki, burada ilk dəfə olaraq Quba dialekti və Dərbənd şivəsi üçün səciyyəvi olan indiki zamanın şəkilçisi qeyd olunur və onun təsviri verilir” (6,15).

İstinad etdiyimiz sonuncu sitat akademik M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabından və o, Azərbaycanda dialektologiya elminin banisi hesab edilir. (Onu da qeyd edək ki, M.Şirəliyev “Bakı dialekti” adlı namizədlik işi yazmış, lakin iş elmi dəyərinə görə qiymətləndirilməmiş, ona bir başa elmlər doktoru adı (7) verilmişdir.) Alim ilk tədqiqatında şivələri 5 qrupa bölür və Bakı, Dərbənd, Quba, Şamaxı, salyan, Lənkəran şivələrini Şərqi qrupuna daxil edir. Dialektologiyanın tarixini öyrənən E.Əzizovsa belə hesab edir ki, Azərbaycan dili tarixən 3 əsas ləhcənin (şimal-şərq, qərb, cənub) qoşulması nəticəsində formalaşmışdır.

Kürdən şimalda (şimal-şərq ləhcəsi). 3 şivə qrupu ilə fərqlənir: 1. Bakı- Şamaxı; 2. Quba-Xaçmaz; 3. Dərbənd. Şimal-şərq ləhcəsini səciyyələndirən cəhətlər bunlardır:

1. Sözlərin ilk hecasında y səsi qarşısında a>e dəyişməsi: qeyiş, qeyisi, qeyimax və s.

a>o dəyişməsi: boba, popaq, hova və s.

Sözlərin birinci və ikinci hecalarında ə>e dəyişməsi: ses, kes, ineg və s.

Sözlərin birinci hecasında o>u, ö>ü dəyişməsi: qunag, udun, üküz, güz və s.

Qalın saitlərin ahənginin pozulması: dayi, anasi, ağaci və s.

Ov, öv səs birləşmələrinin o:, ou, ö: şəkillərində tələffüzü: do:şan//douşan, do:ğa//douğa, bənö:şə//bənöüşə və s.

Söz ortasında və sonunda g səsinin işlənməsi: ignə, dügi, gög və s.

Söz ortasında və sonunda b səsinin işlənməsi: çoban, baba, kitab və s.

Söz ortasında və sonunda c səsinin işlənməsi: qoca, ağac, güc və s.

İndiki zamanda -ır2 şəkilçisi ilə yanaşı -adu, -ədü, a/ə, var formalarının işlənməsi: aladu, gələdü, ala var, gələ var və s.

Feilin şərt şəklinin II şəxs cəmində -s:oz, s:öz şəkilçisinin işlənməsi: also:z, gəlsöiz və s.

Sual cümlələrinin intonasiya ilə yaranması: Məktəbə getdün?

Bu ləhcə üçün səciyyəvi sözlər: meynə (üzüm ağacı), peyğəmbəri (qarğıdalı), xır (əkin yeri), zivə (paltar asılan ip) və s (5, 37/38).

Bu səciyyəvi cəhətlərə əsaslanmaqla Bakı şivəsinin xarakterik tələffüzünü aydınlaşdırmağa çalışacağıq. İlk olaraq onu deyək ki, Bakı dialektində də uzanma hadisəsi geniş yayılmışdır və bu hadisə samitin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Məsələn, uzun a səsi sözlərin tərkibindən n, h, y, q, r səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir və özünü daha çox kök-şəkilçi sərhəddində göstərir: sə:r//səhər, yə:r//yəhər, zə:mət//zəhmət.

Uzun u səsi köklə şəkilçi sərhəddində v, n, y, h, ğ samitlərinin düşməsi ilə yaranır: doığa, do:şan, to:x, ho:z, odlux//oğulluq və s. Uzun ö səsi türk və alınma mənşəli sözlərdə v, y, qismən də n, r samitlərinin düşməsi ilə meydana çıxır: tö:bə, ödənib, ködüm və s.

Bakı dil şivəsində diftonqlar da fonetik dialekt fərqləri əmələ gətirir. Burada daha çox v, y, n samitlərinin düşməsi və v samitinin saitləşməsi nəticəsində meydana çıxır. Diftonqların da iki növü mövcuddur: a) alçalan diftonqlar; b) yüksələn diftonqlar.

Alçalan diftonqlarda birinci sait dolğun, ikinci sait isə birinciyə nisbətən zəif tələffüz olunur. Birinci sait açıq (o, ö, a, ə), ikinci isə qapalı saitlərdən (u, ü, i) ibarət olur. Bu tip diftonqlar Bakı şivələrində özünü bu cür göstərir:

ou: touğ, qoum, nour, qouşumuz, oxloum, qour//qovurmaq, dour//dorumaq.

öü: köül, rıöüt, köünəlib, ərəböüz, öüt//öyüd, göümtül//göyümtül.

əi: di, ələi, bəldi, küldi və s.

Död-död, söd-söd kimi sözlərdə də yüksələn diftonqlara rast gəlinir. Ümumilikdə isə yüksələn diftonqlara Azərbaycan dialektlərində az təsadüf olunur.

Dialekt fonetikasının bir əlaməti də saitlərin dəyişməsi hadisəsidir. Burada incələşmə, qalınlaşma, qapalılaşma, labiallaşma və delabiallaşma özünü göstərir. Professor M.Məmmədli şivələrdə mübahidə olunan sait dəyişmələrini bu şəkildə qruplaşdırır:

Qalın saıtlərin incə saıtlərə keçidi
 İncə saıtlərin nqalm saıtlərə keçidi
 Dodaqlanan saıtlərin dodaqlanmayan saıtlərə keçidi
 Dodaqlanmayan saıtlərin dodaqlanan saıtlərə keçidi
 Açıq saıtlərin qapalı saıtlərə keçidi
 Qapalı saıtlərin aşıq saıtlərə keçidi.
 Qapalı saıtlərin qapalı saıtlərə keçidi (5,61).

Bu prosesi Bakı dialektində belə izləyə bilirik: a>ə keçidinə cənub və şimal-şərq şivələrində rast gəlinir və bizim tədqiq etdiyim Bakı dialekti də şimal-şərq ləhcələrinə daxil olduğuna görə bu şivədə bu hal özünü göstərir. Məsələn, dxşam//axşam, ərəbə//araba kimi sözlərdə a/ə keçidini müşahidə edirik.

Yaxud, ısağ, bizav, mə:sil, yumri, yuxi, oğri, qızı kimi sözlərdə dodaqlanan saıtlərin dodaqlanmayan saıtlərə keçidini görürük. Bu daha çox söz sonunda müşahidə olunur.

Dodaqlanmayan saıtlərin doadalananan saıtə keçidi Bakı dialekti üçün xarakterikdir.

a>o keçidi: boba//baba, bobat//babat, hova//hava, popağ//papağ, doban//daban, dova//dava və s.

ə>ö keçidi: nöşün, bösdü, dövrüş, hövəs, kövər.

e>ö keçidi: öy, öycük (əvvəldə), sö:meg, dögil, nö:t (sözün ortasında).

ı>u keçidi: hazur, balux, paxul, palut, yağuş, pambux, saruğ və s. Bu keçidlərə daha çox sözün ortasında rast gəlinir.

Açıq saıtləri qapalı saıtə keçidinə də Bakı ləhcəsində rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

a) a>e kiçidi: qeymax, qeyin, qeynana, qeynata, qeyqənax; b) ö>ü keçidi: üküz, kürpi, güzəl, güyçək, küçəri.

Qapalı saıtlərin açıq saıtlərə keçidi: a) ı>a keçidi: kağaz, qarğadalı, xarman, aşağa; b) e>ə keçidi: əni, ərkəg; c) u>o keçidi: otanmağ, omac, ocuz, dornə, xormə.

Bakı dialektində söz sonunda e qapalı saıtinin i qapalı saıtinə, i, qapalı saıtinin e qapalı saıtinə keçidi də özünü göstərən haldır. Məsələn, mivə, gi:m, di, yi, pe:yla//piyalə və s.

Bakı dialektində samitlərin dəyişməsi hadisəsini işlədikdə b/p (palta, pes), v/b (xəlbət, heyba, şalbar), f/d (cəfdə), y/g (ignə, əgri, dügmə, ləgən, igirmi) samit keçidlərinə rast gəlinir. Söz sonunda samitlərin keçidinə isə Bakı dialektində yamız k/g əvəzlənməsində rast gəlinir: kö:nəg, işdəməg, dögməg, yeməg.

Fonetik hadisə və qanunların gözlənilməsi şivələrdə ədəbi dilə nisbətən o qədər də möhkəm deyildir. Məsələn, Bakı şivəsi ahəng qanununun pozulduğu şivələr cərgəsindədir. Bu pozulma həm söz köklərində, həm də onlara qoşulan şəkilçilərdə özün göstərir. Məsələn, alacaq — alecek, almeg — almaq, almani — almanı və s.

Dilarxası saıtlərdən sonra dilönü saıtlərin işlənməsi də Bakı dialektində mövcuddur. Məsələn, ismin hal şəkilçilərində: bobani, almani, ocağı. Yönlük halda dodaq ahənginin pozulması (bobiyə, hoviyə), təsirlik halda (papağı) və s.

Bakı dialektində assimilyasiya hadisələri (irəli və geri assimilyasiya) əksər şivələrdə olduğu kimi özünü göstərir, onun rl/rr (qam), nl/nn (oğlannar), nd/nn (mənnən), zl/zz (qizzar), zd/zz (bizzən) forlamaları bəzi dialektlərdə olduğu kimidir.

Təsir istiqamətinə görə irəli və geri olan dissimilyasiya hadisəsi də Bakı dialekti üçün xarakterikdir. Bunun aşağıdakı tiplərinə rast gəlinir: r>l : qəral, qərəl, zərəl. n>l \fantal

rn>nr: xuncur/xurcun (yanaşı olmayan yerdəyişmə hadisəsi).

Söz əvvəlində saıtlərin artımı (proteza), söz əvvəlində samitlərin artımı, söz ortasında samitlərin artımı (epenteza), söz sonunda samitlərin artımı, söz sonunda saıtlərin artımı, saıtlərin düşümü, samitlərin düşümü (əvvəl, orta və sonda) kimi fonetik hadisələr də Bakı dialektinin fonetik sistemində özün büruzə verir. Məsələn, i səsinin artımı (ışkaf işqalat, ispirit),

u səsinin artımı (ustol, usu), a saitinin düşməsi (bırda, ayırram, allam), h səsinin düşümü (sə:r, mö:kəm) Bakı dialekt sözlərinə nümunə göstərilə bilər.

Bütün sadaladıqlarımız dialekt fonetikasi ilə bağlı məsələlərdir və bunlar Bakı dialektində bu və ya digər formada özün göstərir.

İndi isi şivələrin morfoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla Bakı dialektinə aid məsələləri araşdırmağa çalışaq. Tədqiqatçılar dialekt fərqi yaradan morfoloji xüsusiyyətləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirir:

Şəkilçilərin təsiri ilə söz köklərinin fonetik formasının dəyişməsi: aton, mə:.

Qərb şivələrində sonu saitlə bitən isimlərin təsirlik halda -y14 şəkilçisi qəbul etməsi: qapıyı, quzuyu, arabıyı və s.

Mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxsində müxtəlif formaların işlənməsi: atav, atayız, atouz və s.

Şəxs şəkilçilərinin II şəxs cəmdə müxtəlif şəkildə ifadə olunması: baba-su:z, babasığız, nənəsiyiz və s.

Sifətin dərəcələrinin müxtəlif şəkildə ifadə olunması: aömtul, canmırx, ağcavaz, göyüm-sül, qırmızımturux və s.

Sıra sayların - minci şəkilçisi ilə əmələ gəlməsi: biriminci, ikiminci və s.

Şəxs əvəzlilərinin müxtəlif şəkildə işlənməsi: maa, saa, oa, oya və s.

Əvəzlilərin müxtəlifliyi: habu, budey, odey, odurana, budurana, otana, butana, nəməne, nöhün, nöşün və s.

Feilin əmr şəklində -ayın, -əyin, və -qınan //ginən formalarının işlənməsi: alayın, gələyin, alqınan, yazqman, gəlginən və s.

Nəqli keçmiş zamanın II və III şəxslərində - ıf4 , -ıtdı2 formalarının işlənməsi: alıfsan, alıfsmız, alıtdı, gəltdi və s.

İndiki zamanın -ad, əd; -a,ə; -ı, -i, -u, -ü, -er, -or, -ey, -oy, -ğy formaları ilə ifadə olunması: vuradı, gedədi, alasan, gələsn, duror, görör, açer, aleysən və s.

-ıban2 , -ıbannarı2 feili bağlama şəkilçilərinin işlənməsi: baxıban, gəlibən, görübən, gəlibənnəri, durubannarı və s (5,93).

Bu səciyyə altında Bakı dialektinin bəzi cəhətlərini araşdırmağa çalışaq. İsmnin hal kateqoriyası prizmasından yanaşdıqda görürük ki, Bakının Nardaran kənd şivəsində saitlə bitən isimlər yönlük halda -ya əvəzinə -na şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, babana, kosana, hamına. Hamına mənnən salam-dua di. Bu hllanmaya Xorasan türkcəsində də rast gəlinir.

Təsirlik hal Bakı dialektində ədəbi dilimizin əsasında dayanan Şərq dialektlərinin qədim varinatma uyğun olaraq -ı/-i, m//ni şəkilçisi formasında özünü biruzə verir. Məsələn, samani, qərdeşi, lampanı, toyğı və s. Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində saitlə bitən sözlərdən sonra bitişdirici n samiti işləndiyi halda Bakının Hökməli, Güzdək, Corat, Xırdalan, Xocahəsən kəndlərində həmin mövqedə y ünsürü işlənir. Məsələn, baltayı, lampayı, düəyi, dayçayı və s. Bu forma (-y1) “Kitabi-Dədə Qorquddan başlayaraq XVIII əsrə qədər ədəbi dilimizdə işlək olmuş, sonra öz yerini indi istifadə etdiyimiz —nı4 şəkilçisinə verməli olmuşdur. Azərbaycan dil şivələrində, o cümlədən, Bakı dialektində də arxaik hal formalarına (-məs, alət halın -ın, -in şəkilçisi arxaikləşməsi və dildə onun yerini birlə, ilə qoşmasının tutması) rast gəlinir. Məsələn, Di:r ki, nəki bağda armud ağacı vardu, lapageynən kötöklərini qazaceğəm, palteynən uları kötügədən diblərini vuraceğəm. Burada yn indi belə formadadır: lopatka ilə, balta ilə. Mənsubiyyət kateqoriyası da Azərbaycan dilində müxtəlif üsullarla ifadə olunmuşdur: 1. morfoloji; 2. morfoloji-sintaktik; 3. sintaktik. Şivələrdə morfoloji üsul geniş yayılsa da, arada morfoloji-sintaktik və sintaktik üsullara da rast gəlinir. Bakı dialektində I şəxsin təkində -m (saitlə bitənlərdə) -ım4 (samitlə bitənlərdə) şəkilçilərdən istifadə olunur: əlim, ərəbəm, bobam. Bunun damaq və dodaq variantları da mövcuddur. Məsələn, popağım, qeyşim, curım/-

Zdostum, quşım. Birinci şəxsin cəmi Bakı dialektində yalnız şəkilçinin damaq varinatı işlənir? Atamız, bobamız, ərəbəmiz.

Dilimizin qədim xüsusiyyətlərindən bir də II şəxs təkdə h, ğ, q, v, y

elementlərinin işlənməsidir. M.Şirəliyev bunun mənşə etibarını II şəxsin arxaik forması olan “nq//nğ” ilə bağlı olduğunu qeyd edir. Sonrakı mərhələlərdə ğ>y>v əvəzlənməsi baş vermiş, iki sait arasındakı q tədricən v-ya çevrilmişdir. Bakı dialektində bızoğu, buzovu tələffüzlü sözlərə də rast gəlinir.

Bakı şivəsinin II şəxs cəmində də v elementinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, penceyevüz, qeyişüvüz və s. III şəxs tək və cəmdə də -i şəkilçisindən istifadə olunur: başı, popağ'ı, ərəbələri, qeyişləri. Bununla bərabər Bakı şivəsində -lari, -ləri şəkilçisi də işlənir: bobalari, atdari, küçələri.

Bakı dialektində mənsubiyyətli birləşmələrdə yerdəyişmə prosesi də olur və mənsub əşya əvvəldə işlənir. Məsələn, Tovada yeməgümüz qaldı bizim. Halbuki, bu cümlə belə ifadə olunmalıdır: Tovada. bizim yeməgümüz qaldı. Bu yerdəyişmə hallarına “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, klassiklərimizin əsərlərində də rast gəlinir. Məs. Dünlügi altun ban evinə babamın işvən girmiş (KDQ), Köhnə təqvimim mənim bətibar oldu yenə (Nəsimi), Ta ölüncə oxların qoymam çıxatəndən onun (Vaqif) və s.

Bakı dialektində özün göstərən cəhətlərdən biri də mənsubiyyət şəkilçili isimlərin ədəbi dildə olduğu formada hallanmasıdır: tovam, tovamin, tosuma, tovamda, tavamdan, tovamızdan, tovamızı. İçərişəhər, Bayılşəhər şivəsində II şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi 1 i isinilər hallanarkən yönlük və təsirlik hallarda n əvəcinə v ünsürü işlənir: atova, bobovi, özüvə.

Yaxud Bakı şivəsində II şəxsdə şəkilçinin dodaqlanan, III şəxsdə isə dodaqlanmayan variantı işlənir: məs. kitabım, kitabua, kitabımdan (II şəxs), kitabının, kitabında, kitabından (III şəxs). Bakı şivəsində III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərin təsirlik halında yalnız ~n şəkilçisi işlənir: məs. atasın, babasın, ərəbə sin. Bakı dialektində kəmiyyət kateqoriyası fonetik şəraitdən asılı olaraq özünü müxtəlif xarakterdə biruzə verir. Məsələn, -lar2 cəm şəkilçisi özünü rar/Zrər formasında göstərir: qarrar, terrər, pomodorrar. Bundan başqa bu dialektə -at, cat şəkilçisi də topluluq bildirmək baxımından üstünlük təşkil edir: məs. camaat, məxluqat, havacat və s.

Bakı dialektində -suz, -süz ikivariantlı dodaqlanan saitli şəkilçi kimi özünü göstərir: məs. kətçisüz, həmşirəsiz, cırsuz. Müasir ədəbi dildə III şəxs —dır şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunsa da Bakı dialektində III şəxs şəkilçisinin dodaq variantı (du, dü) üstünlük təşkil edir. Məsələn, tovadur, abqoradur, meynədü. Bundan əlavə, III şəxs təkisi ilə cəmi eyni şəkilçi ilə ifadə olunur və bu da civədə -lar şəkilçisinin tam formalaşmaması ilə bağlıdır. Məsələn, -dılar4 şəkilçisi (:uşağdular, kəndçüdilər, atadılar). III şəxsdə “idi” hissəciyinin iştirakına görə də Bakı dialekti Quba, Dərbənd və Şəki şivələrinə xas birvariantlı —di/-y-di, -iydi formalarından istifadə olunur: demirçiydi, ağaşdi, cayildi və s. Əlamət bildirən nitq hissəsi olan sifət, onun dərəcələri ilə bağlı Bakı şivəsində tam fərqləndirici bir dialekt elementi nəzərə çarpmasa da, Hovsan, Corat, Fatmayı, Piriküşkül şivələrində çoxaltıma dərəcəsi -ea2, -ja2 ilə düzəlir və həm də özünü -cana/jana formasında da göstərir: məs. balajana, yaxşıcana, dostcana və s.

Yuxarıda da qeyd etmişdik və təkrarlamağı zəruri bilirük ki, Bakı dialektində -minci şəkilçisi ilə əmələ gələn say lar vardır: biriminci, ikiminci.

Bakı dialektində əvəzliliklər də müxtəlif formada işlənməkdədir. Məsələn, II və III şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzliliklər fərqli tələffüz olunur (suz, u, ular, budey, oday, belənçik, oğal, buğa.1). Lüğət tərkibi və qrammatik kateqoriyalarca zəngin olan feil də Bakı dialektində özünü müxtəlif səciyyələrdə göstərir. Belə ki, deməx, gənəşmə, yazmo:un, vurmo:un, oxumo:uz kimi söz tələffüzləri ilk baxışdan özünü biruzə verir və Bakı dialektində feillər özünü müxtəlif formada gerçəkləşdirir. Feilin əmr şəklinin I şəxs cəmində şəxs şəkilçilərinin işlənməsinə şivələr üç qrupa bölünür və Bakı şivəsi -ağ, -əğ varinatından istifadə edən qrupda yer alır. Məsələn,

haxağ, baxeq, oxıyağ və s. II şəxs cəmində isə -m, -ün şəkilçiləri üstünlük təşkil edir: məs. bcıxun, gedim və s. Feilin xəbər şəkli Şimal-şərq ləhcəsində -dı şəkilçisi həm dörd, həm də iki variantda işlənir. Bakı şivəsində I şəxsdə dördvariantlı, II şəxsədə doadaq variantı, III şəxsədə idə damaq variantı işləkdir: oxudim/oxudum, oxıdı/oxıdı, oxudig, oxudıız, oxıdılar.

Bakının Corat kənd şivəsində indiki zaman qıpçaq tipli -ad, -əd varinatmda və -a-tdı, -ə-tdı invariantmda özünü göstərir. Məsələn, aladu, gedədi, baxatdı, gedətdi və s. Hökməli, Güzdek şivələrində indiki zamanın analitik formasına da rast gəlmək mümkündür: məs. ala var, ala. döğü, gedə var və s. Qəti-gələcək zamansa -aegg, -əceg (gələceg, alaceg), qyeri-qəti gələzək zamanın inkarı -man, -mən (yazmanam, gedmənəm) şəkilçiləri vasitəsilə yaranır.

Arzu şəkli -e(ye) variantı da Bakı dialektində işləkdir. I şəxss təkdə -m, cəmdə -ğ, -g (alam, qusağ, diişəg), II şəxs cəmdə -suz, -süz (biləsüz, oxııyasuz), III şəxsədə şəkilçisiz (baxa, bilə, işdiyə) işlənməsi xarakterikdir.

Məsdər Bakı şivəsində -meg, -mağ variantında özünü göstərir: getmeg, gelhneg, döymağ, oxumağ və s. Zərf Bakı dialektində üsul i (yavaş), gallah (başlı-başına), siləvər (başdan- başa), sokki (sonra) tərz-i-hərəkət və zaman zərflərinin ədəbi dildə işlənməyən variantlarıdır. Bırda, ıxarı, yəxində (yer zərfləri), oğarta, bitgə, birez (kəmiyyət zərfləri) tələffüz variantları da ciddi şivə spesifikasiyasına malikdir. Köməkçi nitq hissələri Bakı dialektində özünü belə göstərir: a) can (omıncan) qoşma kimi; b) ama, amma, əmma bağlayıcı kimi; illap ədat kimi.

Bakı dialektinin sintaksisi də müxtəlif çarlara sahibdir. Məsələn, söz birləşməsi kimi özünü göstərən I növ təyini söz birləşmələrində hər iki tərəfin morfoloji əlaməti olmur və komponent müxtəlif nitq hissələri ilə əhatə olunur (qoççağ oğlan, axsağ fərə), III növ təyini söz birləşmələrinin birini tərəfi yiyəlik, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir (öyün qapısı, tovam qapağı) və s. Sintaktik əlaqələri izlədikdə görürük ki, Bakı şivəsində saydan sonra işlənen isimi ər arasında uzlaşma pozulur. Məsələn, Beş gəlirmər qnlluxda durdu.

Bakı şivəsində şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalar, demək olar ki, işlənmir; məs. Əgər düz dedim, verəcəm qeyişi apar. Xəbər müxtəlif şəkildə işlənir: məs. Aton xəstə, mən xəstə. Maşın gəlib ola? və s. Yaxud həmcins xəbərlərdən biri buraxılır (daha çox ikinci xəbər buraxılır): məs. Mənüm inegiminya ölüs in vər, ya dir isin. Əlavələrdə də Bakı şivəsində özünü göstərir: Həvəsli adamnar- qocalar, cavannar, qızdar, gəlirmər yaxşı iş Uy ir dilər. Lamhala, lamhalama (heç olmasa), boyul sözləri spesifik Bakı şivəsnə xas ara sözlərdir.

Bakı dialektində mürəkkəb cümlələr daha çox monoloji nitqdə yer tutur və özünün müxtəlif cəhətdən göztərir. Burada cümlələrin struktur-semantikasını ədəbi dillə eyniyyət təşkil edir. Dialekt sintaksisində intonasiya vasitəsilə qurulan mürəkkəb cümləyə daha çox üstünlük verilir. Mübtədə budaq cümlələrinə daha çox tapmacalarda rast gəlinir: məs. O nədü ki, bəm kəsməsən yeriməz? Yaxud xəbər budaq cümləsi intonasiya və ki bağlayıcısı ilə əlaqələnir. Baş cümlənin xəbəri o, bu işarə əvəzi ikimi ilə ifadə olunur: məs. Dedi, yaxçısı bıdı, gedüm imarata. Bakı şivəsində tamamlıq budaq cümləsinin nə ki, hası ki ilə ifadə olunmasına da təsadüf edilir: Ha: sı ki, təslim oldu, daha onu öldürməzlər. Zaman budaq cümləsində havax kimi spesifik söz də cümlədə iştirak edir. Bir az da Bakı dialektinin spesifik leksikasma toxunmaq istərdik. Bura xalis məhəlli sözlər, dialekt sözləri daxildir. Bunlar da özlüyündə fon etik, morfoloji, leksik, semantik dialektizmlərə bölünür. Bəzi sözlərə dialekt leksikasından baxanda görürük ki, həmin sözlər yalnız həmin zonada yaşayan insanlar tərəfindən başa düşülür və gündəlik məişət nitqində də onlardan istifadə olunur. Bəzi dialektoloq-tədqiqatçılar zivə, nöş, nöşün, mömə, masqura, peyğəmbəri, abgərdən, külfərəngi, əziz-girami, belənçiyne, şüvən, sülüm, xır, müğeyet və s. kimi sözləri xalis Bakı şivəsinə aid etsələr də, bu sözlərin içində zivə (paltar asmaq üçün ip), peyğəmbəri (qarğıdalı), sülüm (nərdivan) kimi sözləri leksik məzmun baxımından zona dialektinə aid etmək olar. Digər sözlər ya alınmadır, ya da fonetik dəyişiklik əsasında spersifik şivə sözünə çevrilmişdir.

Göründüyü kimi Bakı dialektində də digər şivələrə xas olan dialekt fonetikasını, dialekt morfoloqiyasını, dialekt sintaksisini və dialekt leksikasını özünü bütün istiqamətlərdə göstərir. Fikirimizi yekunlaşdıraraq Bakı dialektinin zəngin şivələrindən olan Zirə kənd şivəsində praktik nümunə təqdim edirik.

Turşiqormə

Əti doririg qədər-qədər, xirdə, lap xirdə, miyanə. Əti döğərdün yuyursan tökürsən qazanə. Bir az da qəynədirəm ki, ala-pişmiş olur, köpüyün yığırsan. Baxarsan ki, yığanda xirdə sümüg olmasın. Mal əti olanda çox qoririk ki, suu az getsin. Qoyun ətəsə yumşaq olur, az qəynədirsən, qörməni qoyun ətinnən elirik. Alahı soğan qourursan üçün şabalıdı pişirirəm ki, bir az xam olmasın, sorə turşuni də dlbuxaram üsdünə tökürsən. Qərə əlbuxara tökmək olar, əncəğ hisi vər. Qazanə tökəndə bir qat ət tökürsən, soğanı də tğkürsən. Genə ət tökecüksən, sorə genə əvvəl şaba/ıdni. turş is ini, soğanını tökecegsən. Sorə ıısdünə ətin sunnan bir qab tğkecegsən, isdiyodni, duzni, sarikökni tökürsən. Mən sarikök tökmürəm. Nimçəyə tökəndə qorman yağni gezdırirsən bele yaği dadı vər. (Toplayan: Həsənova K.)

Ədəbiyyat

Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasmm əsaslar. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 415 s.

Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2010, 364 s.

Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I c. Bakı, Maarif, 1989, 561 s.

Quliyev Ə. Qədim türk onomastikasmm leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 2001, 191 s.

M.Məmmədli. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, 2019, 350 s.

Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasmm əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 415 s.

https://az.wikipedia.org/wiki/Məmmədağa_Şirəliyev

N.Salmanova

Baku dialect of Azerbaijani literary language.

While dialectology studies the dialect features of the literary language and serves to increase knowledge of language history, ethnic history, folklore and ethnography, and interpret the causes of emergence for dialectics based on phonetic, lexic, grammatical rules. Dialectology is an important source for learning language history and dialects are considered to be a live archive of language history. Many language features that are not preserved in modern literary languages have been preserved in dialects. We come across information about the slangs and dialects of Azerbaijani language, at least before the revolution. First, let's say that the extension process in the Baku dialect is spreaded, and this process is occurred in the result of consonant dissimilation. Also, diphthongs creates phonetic dialect differences in the Baku language dialect. There are archaic forms (eg, the archaic suffixes -m, -in and they are used instead of his place postposition "with and together" in the language) in the Azerbaijani language, including the Baku dialect. For example: Lapatgeynən kötükləri qaraceğəm, lapatgeynən uları kötügdən diblərini vuraceğən. Here "yn" are used now in this form dopatka ilə/with, balta ilə/with.

The belonging object in the Baku dialect are used beginning.

The syntax of the Baku dialect also has various shades.

For example as a word combinations, in the I type word combinations there are morphological features of both sides and the component consists of various parts of speech.

The Baku dialect's specific lexicon includes purely local words, dialect words. These are individually divided into phonetic, morphological, lexical, semantic dialects. Looking at some

of the words from the dialect lexicon we can say that, those words are understood only by the people living in that area, and they used these words in their daily speech.

As we can see, the dialect phonetics, dialect morphology, dialect lexicon show themselves in all directions.

Key words: Baku accent, lexical-semantic, dialect, diphthongs, literary language, category of belonging.

Н.Салманова

Бакинский диалект азербайджанского литературного языка

Диалектология служит для углубления знания истории языка, этнической истории, фольклора и этнографии путем изучения особенностей Говора в литературном языке и интерпретирует причины формирования диалектов на основе фонетических, лексических, грамматических закономерностей. Диалектология является источником для изучения истории языка, и диалекты считаются живым архивом истории языка. Многие языковые особенности, которые не сохранились в современных литературных языках, были сохранены в говорах. Мы находим информацию о диалектах и диалектах азербайджанского языка еще до революции, хотя в малом количестве. В первую очередь можно сказать, что в Бакинском диалекте широко распространено явление протягивания, и это возникает в результате беглого согласного. В бакинском речевом говоре формируются различия в фонетическом диалекте. В азербайджанском языке, в том числе, в бакинском диалекте, также встречаются архаичные падежные формы (например, архаизация суффикса падежа инструмента и занятие его места в языке с присоединением другим). Например: *lapatgeynən kötükləri qazasegəm, lapatgeynən ulati kötügdən diblərini vurasegəm*. Здесь суффикс -уп теперь в такой форме: с лопатой, с топором.

В бакинском диалекте принадлежность и принадлежащая вещь употребляется в начале. Синтаксис бакинского диалекта также имеет различные оттенки.

Например; в определительных словосочетаниях 1 вида, которые показывают себя как словосочетание, имеются морфологические признаки обеих сторон, и компонент охватывается различными частями речи. Специфическая лексика бакинского диалекта включает в себя чисто местные слова, употребляемые в кварталах, диалектные слова. Они сами по себе подразделяются на фонетические, морфологические, лексические, семантические диалекты. Раесматривая на некоторые слова из диалектной лексики, видно, что эти слова понимают только те, кто живет в этой области, и они также используются в повседневной бытовой речи. Как видно, фонетика диалекта, морфология диалекта, диалектная лексика, присущая другим говорам бакинского диалекта, показывает себя во всех направлениях.

Ключевые слова: Бакинский говор, лексико - семантические, диалект, дифтонги, литературный язык, категория принадлежности.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mətanət Əmrahova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.